Państwowe Muzeum Archeologiczne
w Warszawie

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE LXXIV

Bulettin
Archéologique
Polonais

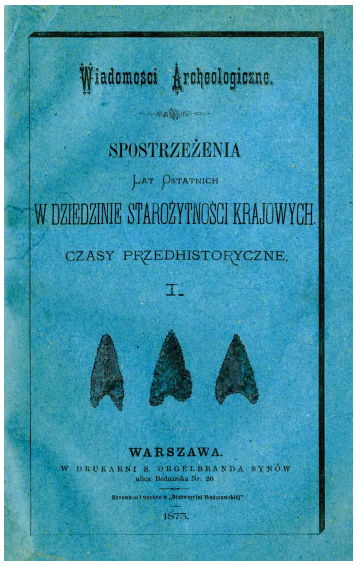

Varsovie 2023

Warszawa 2023

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE LXXIV

W 150. rocznicę
wydania przez Jana Zawiszę pierwszego tomu
„Wiadomości Archeologicznych”,
czyli
Spostrzeżeń lat ostatnich w dziedzinie
starożytności krajowych

Redaktor Naczelny
Editor in Chief
dr Wojciech Brzeziński

Sekretarz Redakcji
Managing Editor
dr hab. Jacek Andrzejowski

Członkowie Redakcji
Editors
Grażyna Orlińska, Radosław Prochowicz, Katarzyna Watemborska-Rakowska, Andrzej Jacek Tomaszewski, Kaja Jaroszewska

Rada Naukowa
Scientific Advisory Board
prof. dr hab. Wojciech Nowakowski (Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Warszawskiego), prof. dr Audronė Bliujienė (Klaipėdos universitetas), prof. dr hab. Claus von Carnap-Bornheim (Stiftung Schleswig-Holsteinische Landesmuseen, Zentrum für Baltische und Skandinavische Archäologie, Schleswig), prof. dr hab. Zbigniew Kobyliński (Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego), prof. dr hab. Jerzy Maik (Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk), prof. dr hab. Dieter Quast (Zentrum für Baltische und Skandinavische Archäologie, Schleswig), prof. dr hab. Paweł Valde-Nowak (Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego)

Czasopismo recenzowane ◆ Peer-reviewed journal

Tłumaczenia
Translation
Kinga Brzezińska
Jacek Andrzejowski, Elżbieta Zabłocka

Korekta
Proof-reading
Autorzy, Katarzyna Watemborska-Rakowska

Skład i łamanie
Layout
JRJ

Rycina na okładce
Cover picture
Okładka pierwszego tomu „Wiadomości Archeologicznych”
Cover of the first volume of “Wiadomości Archeologiczne”

© Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, 2023
© Autorzy, 2023

25 lat Mazowsze

Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie jest jednostką organizacyjną Samorządu Województwa Mazowieckiego

Adres redakcji
Editorial office
Państwowe Muzeum Archeologiczne, ul. Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa
tel.: +48 (22) 5044 841, +48 (22) 5044 813; fax: +48 (22) 831 51 95
e-mail: j.andrzejowski@wiadomosci-archeologiczne.pl

Strona www
Home Page
http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl
http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl/en

Tomy archiwalne
Archival issues
http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl/Archiwum
http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl/Archive

ISSN
0043-5082

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE LXXIV (2023)

SPIS TREŚCI
CONTENTS

ROZPRAWY / PAPERS

Wojciech Nowakowski — „Wiadomości Archeologiczne" – panorama stu pięćdziesięciu lat polskiej archeologii pradziejowej — 3
"Wiadomości Archeologiczne" – a Panorama of One Hundred and Fifty Years of Polish Prehistoric Archaeology

Anna Strobin — Jednoczłonowe klamry do pasa Kostrzewski typy Ib i IIb. Zróżnicowanie – chronologia – inspiracje — 19
One-Piece Belt-Hooks of Kostrzewski Types Ib and IIb. Varieties – Chronology – Inspirations

MISCELLANEA / MISCELLANEA

Grażyna Orlińska — O nagolennikach z Siwianki na wschodnim Mazowszu i nie tylko... — 61
About the Siwianka Anklets from Eastern Mazovia and More...

Joanna Zagórska-Telega, Marcin M. Przybyła, Anita Szczepanek — Intrygujący pochówek kobiecy z birytualnego cmentarzyska w Kazimierzy Wielkiej, pow. kazimierski — 85
An Intriguing Female Burial from a Bi-ritual Cemetery at Kazimierza Wielka, Kazimierza Wielka County

Jan Schuster — Almost a Dozen already. The Next Princely Grave at the Necropolis at Czarnówko in Pomerania — 107
Już niemal tuzin. Kolejny grób książęcy na cmentarzysku w Czarnówku na Pomorzu

Andrzej Kokowski, Marek Florek — Łyżeczki kosmetyczne z obszaru *Barbaricum* — 149
Cosmetic Spoons from the *Barbaricum*

Bartłomiej Makowiecki, Lucyna Samek, Dariusz Węgrzynek, Zdzisław Stęgowski, Aleksandra Wandzilak, Paweł Wróbel, Michał Wojenka — Szesnastowieczne kafle z herbem Starykoń z królewskich zamków na Wawelu i w Ojcowie w świetle wyników analizy porównawczej oraz badań fizyko-chemicznych — 165
Sixteenth-century Tiles with the Starykoń Coat of Arms from the Royal Castles of Wawel and Ojców in the Light of the Results of Comparative Analysis and Physical and Chemical Studies

Andrzej Kokowski, Wieńczysław Niemirowski — In Search of Lost Archaeological Artefacts — 183
W poszukiwaniu zaginionych zabytków archeologicznych

ODKRYCIA / DISCOVERIES

Bartłomiej Kaczyński
Łukasz Maurycy Stanaszek
„Nieumyślne spowodowanie śmierci" na warszawskim Annopolu we wczesnej epoce żelaza 191
'Manslaughter' in the Warsaw Annopol in the Early Iron Age

Agata Grzędzielska
Archiwalne cmentarzysko w Zalcu (dawn. *Salza, Kr. Lötzen*) na Pojezierzu Mrągowskim odkryte na nowo – analiza zabytków z współczesnych badań powierzchniowych 202
Archival Cemetery at Zalec (former *Salza, Kr. Lötzen*) in the Mrągowo Lakeland – Eediscovered. Analysis of Artefacts from Contemporary Field Surveys

Vadzìm Belâvec
Odlew z Čarnaŭčyc i zapinki typu Almgren 41 z ziem Białorusi 217
A Cast from Čarnaŭčycy and Brooches of Almgren Type 41 from Belarus

Mikalai Plavinski
Antler Container from the Navasiolki Barrow Cemetery (Miadziel District, Minsk Region, Republic of Belarus) in the Collection of the State Archaeological Museum in Warsaw 227
Pojemnik rogowy z cmentarzyska kurhanowego Nowosiółki (rejon miadziołski obwodu mińskiego, Republika Białoruś) w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie

Szymon Mosakowski
Marta Piotrowska
Mateusz Popek
Konrad Lewek
Łódź jednopienna z Jeziora Lubikowskiego (woj. lubuskie) 238
A Dugout from Lake Lubikowskie (Lubuskie Voivodeship)

WYKAZ SKRÓTÓW / ABBREVIATIONS 243

Wiadomości Archeologiczne LXXIV, 2023: 217–226
https://doi.org/10.36154/wa.74.2023.11

Vadzìm Belâvec

ODLEW Z ČARNAŬČYC I ZAPINKI TYPU ALMGREN 41 Z ZIEM BIAŁORUSI

A Cast from Čarnaŭčycy and Brooches of Almgren type 41 from Belarus

Abstract: *This article discusses a half-finished fibula of Almgren type 41, discovered by accident in 2019 at a multicultural settlement in the village of Čarnaŭčycy (Чарнаўчыцы/Charnawchytsy) in western Belarus. Together with a similar find from a settlement at the village of Radasc' (Радасць/Radasts'), located in the same region, it attests to the local manufacture of brooches of this type in the area occupied in phase B2/C1–C1a by the people of the Wielbark Culture. An analysis of brooches of Almgren type 41 from the territory of present-day Belarus makes it possible to specify previous findings concerning the expansion routes of the Wielbark Culture.*

Słowa kluczowe: *okres wpływów rzymskich, kultura wielbarska, fibule, II grupa Almgrena, archeologia Białorusi*

Keywords: *Roman Iron Age, Wielbark Culture, brooches, Almgren group II, archaeology of Belarus*

W roku 2019 do zbiorów Edukacyjnego Laboratorium Muzealniczego Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego w Mińsku[1] przekazano wyjątkowe znalezisko – półwytwór zapinki z początków młodszego okresu wpływów rzymskich (Ryc. 1). Zgodnie z informacją odkrywcy zabytek znaleziono w tymże roku na polu nad rzeką Leśną na południe od wsi Čarnaŭčyce[2] (Ryc. 2:1). Charakterystyczny kształt odlewu nie pozostawia wątpliwości co do ostatecznej formy zapinki – typu 41 serii wschodniej II grupy w klasyfikacji Oskara Almgrena[3], odmiany X2 według Jana Schustera[4]. Przedmiot odlano ze stopu miedzi, jego wymiary wynoszą 42×23×22 mm, zaś waga 18,78 g.

Większych wątpliwości nie budzi również kulturowy kontekst tego zabytku. Znalazca określił wprawdzie miejsce jego odkrycia w pewnym przybliżeniu, niemniej dość dokładnie można je wiązać ze stanowiskiem znanym i już wstępnie rozpoznanym archeologicznie – wielokulturową osadą na stan. 1 w Čarnaŭčycach, odkrytą przeze mnie w 2006 roku. Jest położona około 2,5 km na zachód od wspomnianej wsi, na tarasie nadzalewowym lewego brzegu Leśnej – prawego dopływu Bugu. W latach 2006 i 2007 na stanowisku przeprowadzono badania powierzchniowe, w tym z wykorzystaniem wykrywaczy metali, w 2007 roku wykonano tu także niewielki (16 m^2) sondaż[5]. Miąższość warstwy kulturowej sięgała w nim 0,6 m.

Większość pozyskanych materiałów oraz odkryte obiekty datowano na X–XIII wiek, jednak w dolnych warstwach znaleziono także ponad 60 ułamków ręcznie lepionych naczyń z epoki żelaza, w tym ok. 30 zidentyfikowanych jako ceramika kultury wielbarskiej. Charakteryzują się one typowym dla niej składem masy ceramicznej – z domieszką białego i różowego tłucznia, w tym miki, o granulacji do 4 mm, prawdopodobnie także piasku i szamotu. Taki skład daje charakterystyczny dla ceramiki wielbarskiej efekt „miękkiej", niemal „aksamitnej" powierzchni. Barwa powierzchni zamyka się w odcieniach brązu i szarości, rzadziej powierzchnie są czarne, co jest wynikiem wypału w atmosferze redukcyjnej. Ok. dziesięciu ułamków ma

Ryc. 1. Odlew zapinki typu Almgren 41 z osady we wsi Čarnaŭčycy, stan. 1. Stop miedzi. Fot.: V. Belâvec
Fig. 1. The cast of a brooch type Almgren 41 from a settlement at Čarnaŭčycy 1. Copper alloy. Photo: V. Belâvec

[1] Biał. Вучэбная лабараторыя музейнай справы Беларускага Дзяржаўнага ўніверсітэта.
[2] Biał. Чарнаўчыцы. Dane administracyjne wymienionych niżej zapinek typu Almgren 41 z Białorusi podane są w Katalogu.
[3] Tu i niżej oznaczenia typów wg O. Almgrena (1923).
[4] Tu i niżej oznaczenia odmian wg J. Schustera (2006).
[5] O.V. Iov 2008, 43–44.

powierzchnie gładzone i polerowane (Ryc. 3:8.9.11.12), a część grubościennych naczyń (do 1,7 cm) od zewnątrz pokrywa typowe dla ceramiki wielbarskiej stosunkowo delikatne chropowacenie (Ryc. 3:10). Wśród bardziej charakterystycznych ułamków naczyń odkrytych w Čarnaŭčycach wymienić należy fragment górnej części garnka typu IA[6] (Ryc. 3:8), ułamek szyjki dość masywnego naczynia, być może garnka typu ID lub misy grupy IV (Ryc. 3:9), oraz fragment ścianki prawdopodobnie dzbana grupy IX (Ryc. 3:12).

Z horyzontem kultury wielbarskiej należy wiązać także serię zabytków ze stopów miedzi: **1.** fragment zdeformowanej fibuli typu Almgren 41 (Ryc. 3:2); **2.** fragment zdeformowanej zapinki grupy Almgren VI, typu 161 (Ryc. 3:3); **3.** kabłąk dużej fibuli VI grupy Almgrena, prawdopodobnie typu *Jartypory*, z polem metopowym na główce i rzędem poprzecznych nacięć na szczycie (Ryc. 3:4); **4.** fragment zapinki 1. serii VII grupy Almgrena, zbliżonej do typu 201 (Ryc. 3:5); **5.** kabłąk zapinki VI grupy Almgrena, zapewne typu 161 lub A. 172, z szerokim taśmowatym kabłąkiem, zdeformowany i silnie wytarty (Ryc. 3:6); **6.** skuwka, prawdopodobnie od pasa, z trapezowatymi płytkami do nitów (Ryc. 3:7).

Chronologia wszystkich tych zabytków mieści się w ramach młodszego okresu wpływów rzymskich: od fazy B_2/C_1–C_{1a} po fazy C_2–C_3, może także po początki okresu wędrówek ludów.

Dolną datę wyznacza fragment fibuli Almgren 41 (Ryc. 3:2), która, jak i omawiany odlew (Ryc. 3:1), prawdopodobnie należy do odmiany X2. Zapinki tego typu stanowią w kulturze wielbarskiej jedną z przewodnich form fazy B_2/C_1–C_{1a}[7]. Najmłodszym znaleziskiem z wielbarskiego horyzontu tej osady jest ułamek kuszowatej zapinki z szerokim taśmowatym kabłąkiem (Ryc. 3:6), która należy do późnych wariantów 1. serii VI grupy Almgrena. Są one umieszczane w schyłkowej fazie młodszego okresu wpływów rzymskich i początkach fazy D[8]. W materiałach kultury czerniachowskiej podobne zapinki odpowiadają typowi B3e (Б3e) w klasyfikacji E.L. Gorohovskiego i są jednym z wyznaczników jej 4. („masłowskiej") fazy rozwojowej, synchronizowanej ze schyłkiem fazy C_3 i fazą D_1 w systemie J. Tejrala[9].

W tak określonych ramach chronologicznych mieszczą się pozostałe, wymienione wyżej zabytki z osady w Čarnaŭčycach. Styl zdobienia kabłąka masywnej zapinki kuszowatej (Ryc. 3:4) jest charakterystyczny dla typu *Jartypory* według J. Andrzejowskiego – charakterystycznego dla fazy C_1, przede wszystkim jej starszego odcinka[10]. Fragment zapinki z wysoką pochewką, być może typu Almgren 201 (Ryc. 3:5), należy datować na fazy B_2/C_1–C_1[11]. Zapinki typu Almgren 161 z trójkątnym przekrojem kabłąka i nóżki (Ryc. 3:3) w kulturze wielbarskiej nie są zbyt częste

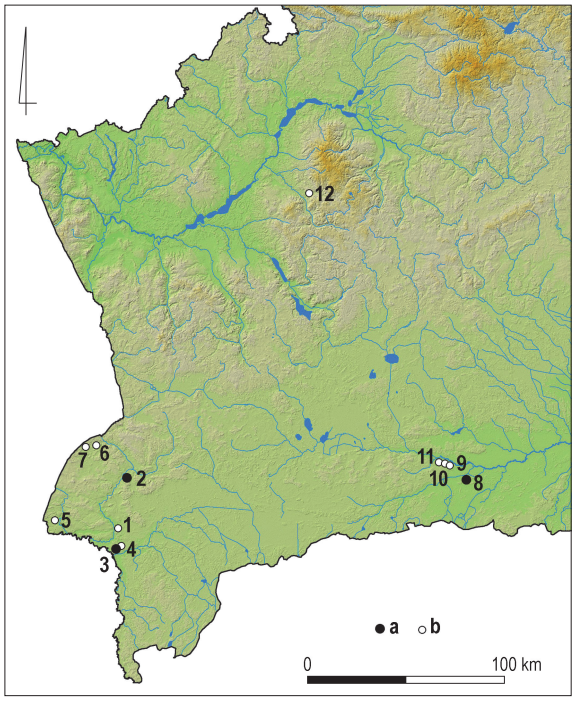

Ryc. 2. Rozmieszczenie znalezisk zapinek typu Almgren 41 na terenie Białorusi: a – stanowiska badane wykopaliskowo lub sondażowo, b – znal. luźne. Oprac. graficzne: V. Belâvec.
Fig. 2. Distribution of brooches type Almgren 41 in Belarus: a – excavated sites, b – stray finds. Graphics: V. Belâvec.
1 – Čarnaŭčycy, 2 – Radasc', 3 – Brest-Tryšyn, 4 – Čèrnì, 5 – Voŭčyn, 6 – Staŭpovìskì, 7 – Bobìnka, 8 – Lemâšèvìčy, 9 – Masevìčy, 10 – Merčycy, 11 – Velâsnìca, 12 – Starael'nâ

– można je datować w ramach faz C_{1b}–C_2[12]. Podobne zapinki o kolankowato wygiętym kabłąku o rombowatym lub trójkątnym przekroju, często także z trójkątną w przekroju nóżką, odpowiadają odmianie ZM71 A. Kokowskiego, mieszczącej się w horyzoncie „C" grupy masłomęckiej, synchronizowanym ze stadium C_{1b}[13]. W kulturze czerniachowskiej zbliżone fibule są określane jako odmiana A3a Gorohovskiego i uznawane za jeden z wyznaczników 2. („bierieżańskiej") fazy jej rozwoju, synchronizowanej z fazą C_2 i początkiem fazy C_3[14].

Odchodzący w górę od nóżki kanał wlewowy półwytworu zapinki typu Almgren 41 z Čarnaŭčyc z charakterystycznym „grzybkiem" na końcu, a także brak wyraźnego szwu odlewniczego przemawiają za tym, że zastosowano tu technikę odlewu na wosk tracony – w jednorazowej, rozbijanej w celu wydobycia wytworu formie glinianej[15]. Sam model woskowy mógł być natomiast wykonany w formie dwuczęściowej, na co wskazuje

[6] Tu i niżej oznaczenia wg R. Wołągiewicza (1993).
[7] K. Godłowski 1974, 25–26; R. Wołągiewicz 1993, 27; J. Schuster 2006, 101; M. Mączyńska 2006, 39–41.
[8] Ostatnio: M. Woźniak 2016; I. Szter, A. Wiśniewska, M. Woźniak 2018; A. Cieśliński, A. Rau 2017, 330–331; M. Mączyńska 2019, 215, 217, tab. I; B. Niezabitowska-Wiśniewska 2022, 258.
[9] E.L. Gorohovskij 1988, 35, 44.
[10] J. Andrzejowski 2018.
[11] M. Mączyńska 2011, 63–64; tam dalsza literatura.
[12] Por. V.G. Belâvec 2007, 318–320, ryc. 9/30:3; M. Woźniak 2021, 62–63, 132, 149, tabl. LXXXVII/186:1, CCX/636:1, CCXLIII/808:1.
[13] A. Kokowski 1995, 14, 21, ryc. 2: j.
[14] E.L. Gorohovskij 1988, 35, 43.
[15] Panu Michałowi Sekule serdecznie dziękuję za przytoczone niżej cenne uwagi odnoszące się do techniki odlania tego półwytworu i powstałych wówczas wad.

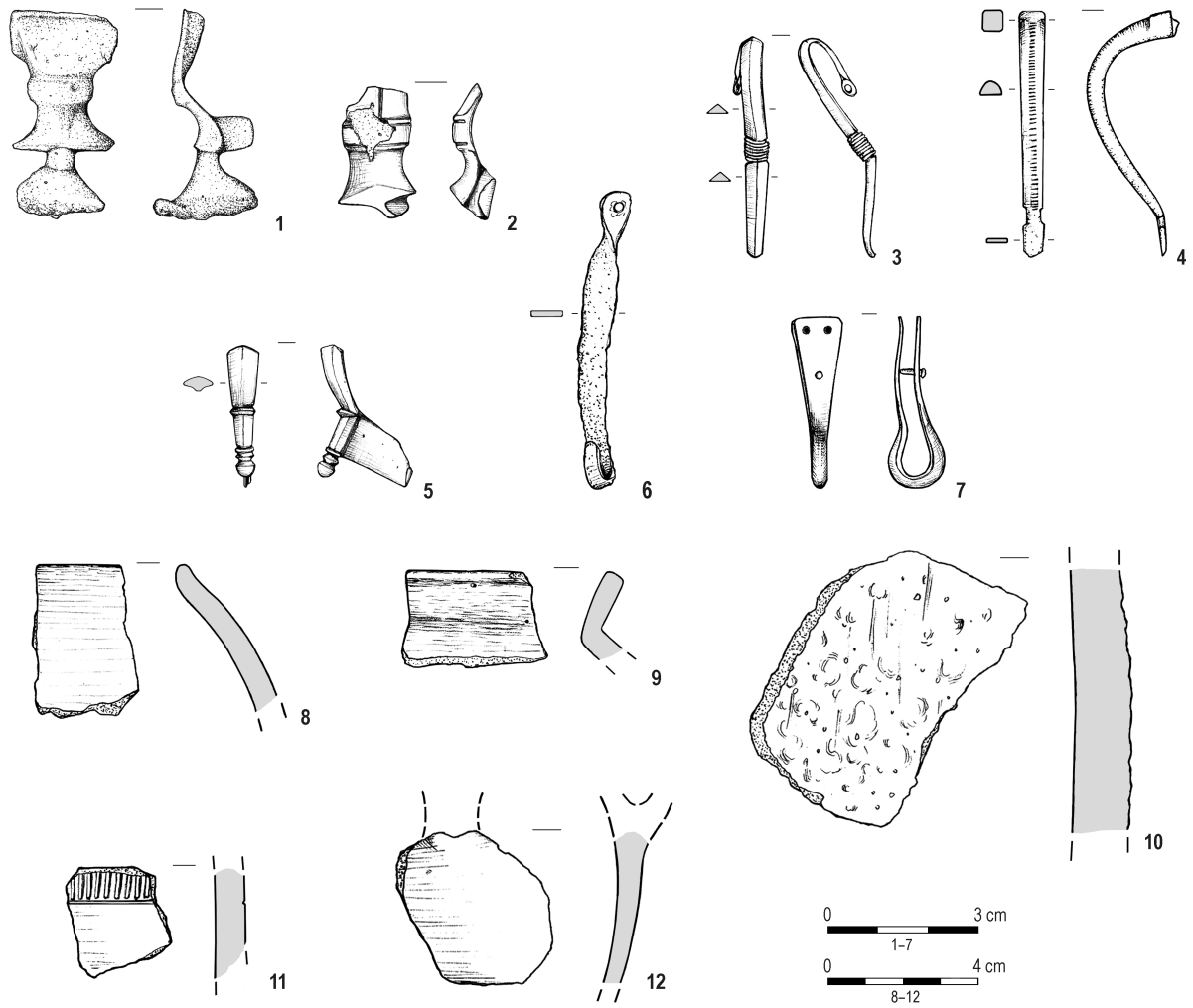

Ryc. 3. Znaleziska z osady Čarnaŭčyc, stan. 1. 1–7 – stopy miedzi, 8–12 – glina. Rys.: V. Belâvec
Fig. 3. Finds from settlement Čarnaŭčyc 1. 1–7 – copper alloys, 8–12 – clay. Drawing: V. Belâvec

widoczny na kanale wlewowym delikatny szew, zapewne odwzorowujący miejsce łączenia takiej formy. Na odlewie nie są widoczne żadne ślady zabiegów wykończeniowych, np. kucia na zimno w celu wyprofilowania kabłąka i nóżki czy formowania kapturków.

Przyczyną zaniechania dalszych prac przy tym półfabrykacie były prawdopodobnie wady technologiczne: wyraźnie widać, że przy główce wlany metal niedokładnie wypełnił formę. W rezultacie płytki odlane wzdłuż krawędzi jej główki okazały się zbyt krótkie, aby można było z nich odkuć blaszki do wykonania kapturków i cylinderka na cięciwę sprężynki. Pod względem techniki odlewniczej jest to miejsce najbardziej wrażliwe, które najtrudniej prawidłowo wypełnić metalem: w przestrzeni o małym przekroju łatwo było o zatrzymanie powietrza, które uniemożliwiało odpowiednie rozprowadzenie metalu. Innym nie w pełni uformowanym elementem odlewu z Čarnaŭčyc, jest niski i silnie zaoblony grzebyk między kabłąkiem a nóżką – może to wprawdzie wskazywać na niedokładne wypełnienie formy metalem także w tym miejscu, nie jest to jednak wada wykluczająca dalszą obróbkę półwytworu. Chociaż znaczna część zapinek typu Almgren 41, przede wszystkim odmian I, X1 i Z, miała wysokie, wyraźnie zarysowane grzebyki[16], to wśród stylistycznie późniejszych fibul odmiany X2 często występują egzemplarze z grzebykami niskimi i słabo wyodrębnionymi[17].

Technika odlewu na wosk tracony w jednorazowej formie glinianej była szeroko stosowana zarówno w Cesarstwie Rzymskim, jak i przez rzemieślników działających w *Barbaricum*[18]. Pozostałości takich form znane są przede wszystkim z badań prowadzonych w obrębie wyspecjalizowanych warsztatów odlewniczych działających w dorzeczach Dunaju i Renu, gdzie zresztą odkrywane są także metalowe formy służące do sporządzania woskowych modeli zapinek[19]. W środkowoeuropejskim *Barbaricum* podobne znaleziska są nieliczne, a z terenu kultury

[16] Zob. np.: J. Schuster 2006, ryc. 1:1, ryc. 3:2–4.6–8.11.12, 6:3.5.6, 10:4.5.7.
[17] Zob. np.: J. Schuster 2006, ryc. 1:2, 7:3–6.8–10.12–19.
[18] Odnośnie do techniki odlewu na wosk tracony, w tym w warsztatach kultury wielbarskiej, zob. ostatnio: A. Strobin 2021, 117–119; M. Natuniewicz-Sekuła 2020, 70–81; tam dalsza literatura.
[19] Np.: J. Tejral 2006; S. Cociș, V. Bârcă 2013, 168, 170, ryc. 1:2–4, 4:3.4; M. Natuniewicz-Sekuła 2020, 70–78; tam dalsza literatura.

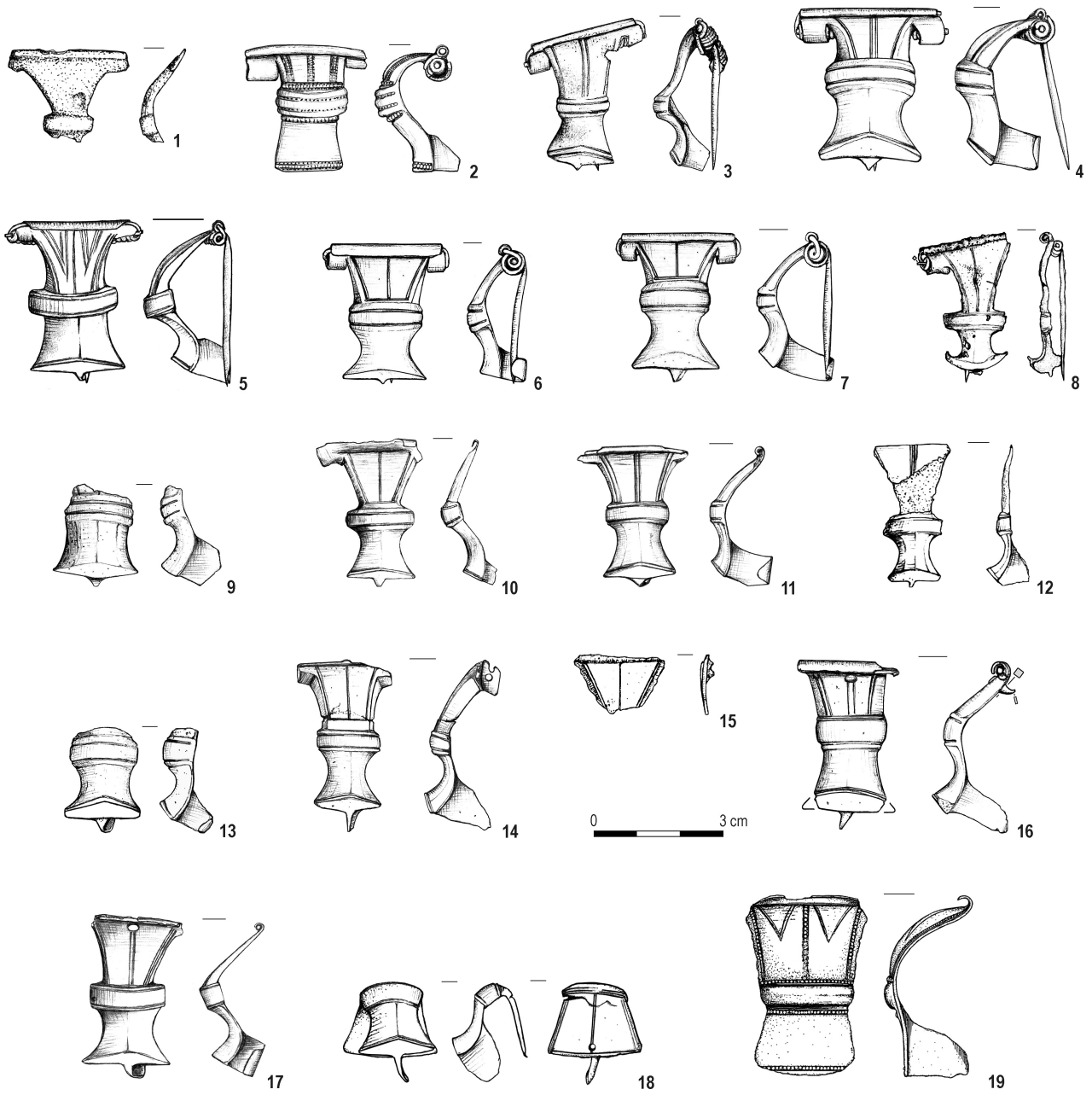

Ryc. 4. Zapinki typu Almgren 41 z Białorusi. Wszystko stopy miedzi. Rys.: V. Belâvec.
Fig. 4. Zapinki typu Almgren 41 z Białorusi. All copper alloys. Drawing: V. Belâvec.
1 – Radasc', 2–9 – Brest-Tryšyn, 10 – Voŭčyn, 11 – Staŭpovìskì, 12 – Čèrnì, 13, 14 – Bobìnka, 15 – Lemâšèvìčy, 16 – Merčycy, 17 – Masevìčy, 18 – Velâsnìca, 19 – Starael'nâ

wielbarskiej jak dotychczas znany jest zaledwie jeden fragment glinianej formy odlewniczej, prawdopodobnie dla fibuli 8. serii V grupy Almgrena – z osady w Modrzewinie (obecnie Elbląg-Modrzewina)[20].

Półwytwór zapinki z Čarnaŭčyc jest jedynym tego typu znanym mi zabytkiem znalezionym w jednoznacznym kontekście materiałów kultury wielbarskiej. Wprawdzie z Kosmowa w pow. hrubieszowskim pochodzą dwa półfabrykaty fibul typu Almgren 128, ale są to znaleziska luźne a ich przynależność kulturowa nie jest pewna – mogą się wiązać zarówno z najpóźniejszym horyzontem osadnictwa ludności kultury przeworskiej, z napływem ludności kultury wielbarskiej lub z inicjalnym horyzontem grupy masłomęckiej[21]. Wspomnieć też można dwa zespoły z Pomorza, w których znaleziono półwytwory zapinek, oba jednak już z wczesnej fazy okresu wędrówek ludów, bądź

[20] M. Natuniewicz-Sekuła 2020, 74–75.

[21] B. Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 288, ryc. 6:4.5; 2022, 240–242, 244, ryc. 21.

to ze schyłkowej fazy kultury wielbarskiej (depozyt z Łubiany, pow. kościerski), bądź już z horyzontu post-wielbarskiego („skarb" z Fromborka, pow. braniewski) – oba interpretowane są jako ślady działalności wędrownych rzemieślników. „Skarb" z Fromborka zawierał też m.in. odlewy już wstępnie opracowane, monety i ich fragmenty (w tym nadtopione), oraz sztabki, bryłki, fragmenty blachy ze stopów miedzi[22], depozyt z Łubiany przede wszystkim destrukty zapinek, ale też m.in. nieudane półwytwory kilku fibul[23].

Rozpatrując znalezisko z Čarnaŭčyc w kontekście rozprzestrzenienia zapinek tego typu na ziemiach dzisiejszej Białorusi, w pierwszej kolejności trzeba zaznaczyć, że nie jest jedynym odkrytym tu niewykończonym odlewem fibuli tego typu. Wyraźne cechy półwytworu ma również fragment zapinki ze stopu miedzi – kabłąk z grzebykiem – odkryty w roku 2016 w warstwie kulturowej osady na stan. 2 w miejscowości Radasc' (Kat. 5; ryc. 4:1) – wielokulturowego obiektu m.in. z materiałami kultury wielbarskiej[24]. Leży ono nad rzeką Leśną i oddalone jest od Čarnaŭčyc o ok. 20 km w linii prostej. Charakterystyczny kształt odlewu z Radasci świadczy, że miała to być także zapinka typu Almgren 41, odmiany X2. Wprawdzie zabytek jest silnie starty i spatynowany, niemniej wydaje się, że przedmiot ten nie był poddany dalszej obróbce. Prawdopodobną przyczyną zaniechania tego półfabrykatu były podobne wady odlewu: nieudane wypełnienie metalem górnej części kabłąka, a być może także wgłębienie z prawej strony powyżej grzebyka (ślad pęcherzyka powietrzna?).

Z Białorusi znam łącznie 17 znalezisk fibul typu Almgren 41 i ich fragmentów, które odnotowano na 12 stanowiskach. Skupiają się w dwóch strefach na południowym zachodzie kraju: w dorzeczu Bugu i na Polesiu Środkowym, a pojedynczy egzemplarz pochodzi znad górnego Niemna (Ryc. 2)[25]. Większość z nich – nie mniej niż 12 egzemplarzy – reprezentuje odmianę X2, taką, jakiej półwytwory odkryto w Čarnaŭčycach i Radasci.

Najliczniej omawiane fibule są poświadczone w białoruskiej części dorzecza Bugu, gdzie oprócz wspomnianych wyżej stanowisk zapinki te zarejestrowano jeszcze na pięciu obiektach. Większa ich liczba pochodzi z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Brześciu-Tryszynie, gdzie fibule typu Almgren 41 – łącznie osiem egzemplarzy – odnotowano w siedmiu grobach (Kat. 2; Ryc. 4:2–9)[26]. Za stylistycznie najstarszą można uznać zapinkę odmiany X1 z grobu 21: smukły i silnie wysklepiony egzemplarz, którego kabłąk, grzebyk i krawędź nóżki zdobią rowki z wybijanymi puncą jamkami i nacięciami, imitującymi granulację (Ryc. 4:2). Z pewnymi zastrzeżeniami do tej samej odmiany zaliczyć można przepaloną i zdeformowaną zapinkę z grobu 6 (Ryc. 4:3). Pięć fibul o wyraźnie iksowatym kształcie i prostszym ornamencie w postaci „zwykłych" rowków z pewnością należy do odmiany X2 (Ryc. 4:4–8). Niepewna jest klasyfikacja fragmentu masywnej zapinki z grobu 24 (Ryc. 4:9), niemniej łukowaty zarys brzegów facetowanej nóżki również sugeruje jej przynależność do odmiany X2[27]. W okolicy Brześcia znaleziono luźno jeszcze dwie zapinki odmiany X2, również z facetowanymi nóżkami: w rejonie wsi Čèrnì (Kat. 4; Ryc. 4:12) i Voŭčyn (Kat. 7; Ryc. 4:10).

Kolejne trzy zapinki typu Almgren 41 pochodzą z południowo-zachodniego obrzeża białoruskiej części Puszczy Białowieskiej. Pierwszą z ich, odmiany X2, znaleziono luźno w sąsiedztwie wsi Staŭpovìskì (Kat. 6; Ryc. 4:11), dwie kolejne – w okolicy wsi Bobinka (Kat. 1). Te ostatnie pochodzą z rozpoznanego wstępnie w 2012 roku wielokulturowego stanowiska 2, z wyraźnym horyzontem kultury wielbarskiej. Jedna z nich to prawdopodobnie fragment egzemplarza odmiany X2 (Ryc. 4:13), druga, lepiej zachowana, także należy do tej odmiany, ale reprezentuje jej rzadki wariant – *Rzyszczewo* (Ryc. 4:14). Zapinkę tę cechuje brak kapturków, żłobkowane tarczki osłaniające od góry sprężynkę oraz specyficzny sposób mocowania osi sprężynki – w otworku w umieszczonej na spodzie główki małej poprzecznej płytce z haczykiem na cięciwę[28]. Dotychczas znano zaledwie siedem fibul tego wariantu, pochodzących z Pomorza Zachodniego, Ziemi Lubuskiej i północnego Mazowsza: po dwie odkryto na cmentarzyskach kultury wielbarskiej w Rzyszczewie, pow. sławieński i w Kuczborku-Osadzie, pow. żuromiński, jedną na nekropoli w Luboszycach, pow. krośnieński (odrzański), zaś dwa okazy we wspomnianym wyżej depozycie z Łubiany[29]. J. Schuster zakłada, że te zapinki mogły być produkowane w jednym warsztacie, mieszczący się na terenie kultury wielbarskiej[30]. Fibula typu Almgren 38, odkryta na cmentarzysku w Ciepłem[31], pow. tczewski sugeruje, że na Pomorzu tradycja wyrobu fibul kapturkowych o podobnym rozwiązaniu konstrukcji główki, ma starszą metrykę[32].

Zapinki typu Almgren 41 znane są jeszcze z dwóch regionów Białorusi – z Polesia Prypeckiego i z dorzecza Niemna.

Na Polesiu znaleziono dotychczas cztery egzemplarze fibul tego typu. Skupiają się one na niewielkim obszarze w okolicach Pińska: przy ujściu Jasiołdy, lewego dopływu Prypeci. Fragment fibuli z Lemâšèvìč (Ryc. 4:15) odkryto w 1982 roku podczas badań wykopaliskowych prowadzonych na stan. 1 przez V. Vârgej – prawdopodobnie pochodzi on z jednego ze zniszczonych grobów kultury wielbarskiej[33]. Zapinkę z Merčyc (Ryc. 4:16) znaleziono luźno w roku 2021 na znanym od początku lat 80. XX wieku stan. 2. Badania powierzchniowe i sondażowe z lat 2012 i 2015 poświadczają istnienie tu osady kultury wielbarskiej z młodszego okresu wpływów rzymskich i początków okresu wędrówek ludów[34]. Nie ma istotnych

[22] F.E. Peiser, H. Kemke 1914; K. Godłowski 1972, 57–69; I. Szter, A. Zapolska 2020; M. Mączyńska 2020, 446, ryc. 11.11.

[23] M. Mączyńska, D. Rudnicka 1998, 43, 45; M. Mączyńska 2011, 137.

[24] V.G. Belâvec 2004, 246.

[25] Patrz Katalog.

[26] Grób z 1959 roku i groby 6, 7, 12, 21, 24 oraz 61 (Kat. 2).

[27] Por. J. Schuster 2006, ryc. 7:5.18.

[28] Por. J. Schuster 2006, 108, ryc. 8.

[29] J. Schuster 2006, 108, 115, ryc. 8; M. Mączyńska 2011, 39, tabl. 7:F22.F32; A. Szela 2018, 24, tabl. XVII:2.3; tam starsza literatura.

[30] J. Schuster 2006, 108.

[31] A. Schmidt 1902, 112, tabl. VI:7c.

[32] J. Schuster 2006, 108–109. Zapinkę typu Almgren 38 o podobnej konstrukcji odkryto również na sambijskim cmentarzysku w Povarovce, raj. Zelenogradsk (W. Nowakowski 1996, tabl. 80:5; M. Mączyńska 2011, 39).

[33] V.G. Belâvec 2007, 332–333, ryc. 11/A:2.

[34] V.G. Belâvec 2017b.

powodów, by kwestionować wielbarską identyfikację także dwóch pozostałych znalezisk.

Wszystkie zapinki typu Almgren 41 znane z dorzecza Prypeci należą do odmiany X2, przy czym jedna z nich – odkryty w Lemâšèvìčach egzemplarz z umieszczoną na spodniej stronie główki, ułamaną płytką z otworkiem na oś sprężyny (Ryc. 4:15) – odpowiada definicji wariantu *Osie*. Zapinki tego wariantu są niezbyt liczne, znamy je z 10–11. stanowisk: sporadycznie występują w strefach A–D wielbarskiej kultury, gdzie najprawdopodobniej były produkowane, a także na ościennych stanowiskach grupy luboszyckiej i kultury przeworskiej, pojedyncze znalezisko prawdopodobnie odnotowano także w kontekście kultury bogaczewskiej[35]. Fibula z Lemâšèvič stanowi więc najdalej na południowy wschód wysunięte znalezisko zapinki tego wariantu.

Pozostałe zapinki typu Almgren 41 z okolic Pińska to także egzemplarze bez kapturków: w ich wypadku sprężyna była mocowana za pomocą otworka w górnej części kabłąka. Trudno jednak stwierdzić, czy mamy do czynienia z konstrukcją pierwotną, czy też ze śladami naprawy „klasycznych" zapinek odmiany X2. W wypadku fibuli z Mierczyc (Ryc. 4:16) daje się odtworzyć całość takiej konstrukcji: w przebity w górnej części kabłąka otworek wprowadzono trzpień z drutu o kwadratowym przekroju, którego górną część rozklepano, dolną zaś spłaszczono, prawdopodobnie tworząc w ten sposób haczyk, który obejmował oś sprężyny; cięciwę w sposób tradycyjny dla zapinek Almgren 41 umieszczono w cylinderku. Może to być wynik naprawy zapinki, bowiem w górnej części kabłąka po jego lewej stronie są widoczne ślady ułamanego kapturka. Na terenie kultury wielbarskiej zapinki tego typu z otworkami w górnej części kabłąka są notowane sporadycznie i dotychczas nie doczekały się specjalnego opracowania. Ostatnio zwrócił na nie uwagę R. Prochowicz, analizując pięć egzemplarzy takich fibul z grobów wielbarskiego horyzontu cmentarzyska w Szelkowie Starym, pow. makowski. Tu zarejestrowano dwa nieco różniące się sposoby rozwiązania konstrukcji zamocowania sprężyny za pomocą otworków w główce zapinki: w dwóch wypadkach zamontowano w nich płytki z otworkami na oś sprężyny[36], a w dwóch innych – haczykowato wygięte druciki, służące do osadzenia osi[37]. W piątym egzemplarzu[38] sposób mocowania sprężyny nie może być zidentyfikowany: w otworku w kabłąku nie zachowały się elementy mocowania sprężyny. U czterech z pięciu tych zapinek są cylinderki na cięciwę, ale mają uszkodzone kapturki[39]. W jednym wypadku brak zarówno jak tych ostatnich, tak i osłony na cięciwę[40].

Konstrukcja główek dwóch innych zapinek znad dolnego biegu Jasiołdy, odkrytych w Masevìčach i Velâsnìcy, nie może być w pełni odtworzona. Na fibuli z Masevìč po prawej stronie kabłąka zachował się ślad ułamanego kapturka (Ryc. 4:17). Na zapince z Velâsnìcy nie dostrzega się żadnych śladów po kapturkach, ale nieznaczne zaokrąglenie cienkiej, blaszkowatej górnej krawędzi kabłąka jest zapewne pozostałością niezachowanego cylinderka (Ryc. 4:18). W obu tych wypadkach mógł być zastosowany bądź to zabieg znany z fibuli z Merčyc (oś sprężyny zamocowana na haczyku), bądź z zapinek z Szelkowa Starego (oś sprężyny osadzona we wstawianej w otwór płytce). Możliwe też, że w otworkach, przebitych w kabłąkach obu zapinek, umocowano koniec sprężyny. Taki właśnie zabieg stosowano celowo przy produkcji większości egzemplarzy 3. serii zapinek o mieszanych cechach II i IV grupy Almgrena[41], a także zapinek serii wschodniej II grupy, które M. Olędzki wyodrębnił w odmiany A.38–39a i A.38–39c[42]. Takie samo rozwiązanie sporadycznie notowane jest także na zapinkach typu Almgren 40–41 z Brandenburgii, Wielkopolski i północnego Mazowsza[43]. Te ostatnie również mogą być traktowane jako należące do wariantu *Osie* w szerszym ujmowaniu jej definicji – jako zapinek odmiany X2 typu A.41 *bez kapturków*[44].

Wśród zapinek odmiany X2 typu Almgren 41 z otworkami w górnej części kabłąka stwierdzono trzy sposoby mocowania sprężyn: a) za pomocą osadzonej w otworku płytki, służącej dla zamocowania osi sprężyny; b) za pomocą osadzonego w otworku haczyka z drutu, obejmującego oś sprężynki; c) przez mocowanie w otworku luźnego końca sprężyny. Pytanie, na jakim etapie aparat sprężyny mocowano do otworków w kabłąku zapinki wymaga indywidualnej odpowiedzi. Każde z tych rozwiązań mogło być zastosowane już podczas produkcji zapinki, bądź to celowo – bądź w wypadku częściowo nieudanego odlewu, który nie pozwalał na uformowanie trwałych kapturków. Zaprezentowane wyżej nieudane półwytwory fibul z Čarnaŭčyc i Radasci wskazują, że wady odlewnicze, które nie pozwalały na odkucie kapturków, nie były rzadkością[45]. W wielu wypadkach otworki w główkach fibul Almgren 41 są jednak zapewne śladem „właściwych" napraw, wykonywanych już po pewnym czasie używania zapinek. Świadczą o tym chociażby ślady ułamanych kapturków, widoczne na okazach odkrytych w Mierčycach i Masevičach.

Pojedynczą zapinkę Almgren 41 odnotowano na jeszcze jednym stanowisku w Białorusi – w okolicach wsi Staraelʼnâ nad rzeką Ščara w dorzeczu górnego Niemna. Jest to duża fibula z cienkim, żaglowatym kabłąkiem (Ryc. 4:19). Na terenie północno-zachodniej Białorusi jest to znalezisko dość nieoczekiwane, ponieważ okaz ten odpowiada definicji odmiany Z w klasyfikacji J. Schustera[46], charakterystycznej dla stroju ludności kultury wielbarskiej znad dolnej Wisły, przede wszystkim

[35] M. Olędzki 1998, 79–80, ryc. 5:9, 17; J. Schuster 2006, 109–110, ryc. 9.

[36] Wskutek omawianych zabiegów zapinki te nabyły cech, odpowiadających definicji fibul A.41 X2 wariantu *Osie* (R. Prochowicz 2014, ryc. 2:a.b), jednak od tych ostatnich zapinki z Szelkowa Starego różni technika wykonania – płytka na oś sprężyny nie była integralnym elementem ich pierwotnych odlewów.

[37] R. Prochowicz 2014, ryc. 2:c.d.

[38] R. Prochowicz 2014, ryc. 2:e.

[39] R. Prochowicz 2014, ryc. 2:a.c.d.e.

[40] R. Prochowicz 2014, 191–192, ryc. 2:b.

[41] J. Andrzejowski 1994, 92, 97–99, ryc. 2; 2020, 13, 26–27, ryc. 7.

[42] M. Olędzki 1998, 75, ryc. 5:5.7.9, 7:5.9, 9:7, 10:2.

[43] R. Prochowicz 2014, 192–193, przyp. 3; tam dalsza literatura.

[44] Por. J. Schuster 2006, 109.

[45] Może to też dotyczyć np. zapinki Almgren 41 z grobu 23 ze wspomnianego cmentarzyska kultury wielbarskiej w Szelkowie Starym, gdzie otworek na haczyk lub tarczkę do mocowania osi sprężyny wykonano od zewnątrz – czyli prawdopodobnie na etapie jej produkcji (R. Prochowicz 2014, 192, ryc. 2:e).

[46] J. Schuster 2006, 110, 112, ryc. 12; por. M. Mączyńska 2006, 167, ryc. 7.

jej prawobrzeża. Wobec tak wyraźnie ograniczonego obszaru występowania fibul tej odmiany typu Almgren 41 z dużym prawdopodobieństwem możemy sądzić, że omawiane znalezisko z dorzecza Niemna jest importem z tego właśnie regionu.

Podsumowując przedstawioną wyżej analizę zapinek typu Almgren 41 z terenów dzisiejszej Białorusi sformułować można kilka uwag odnoszących się do wczesnych etapów dziejów osadnictwa kultury wielbarskiej na tych ziemiach.

Odlew z Čarnaŭčyc reprezentuje najliczniejszą na wschodzie Równiny Nadbużańskiej formę zapinek typu A.41 – odmianę X2. Fibule tej właśnie odmiany – uznawanej zresztą za typowo wielbarską[47] – występują też powszechnie na stanowiskach tej kultury na Podlasiu i Mazowszu. Zarówno odlew z Čarnaŭčyc, jak i podobne znalezisko z Radasci można uznać za dowód lokalnej produkcji takich fibul na ziemiach, które w ciągu fazy B_2/C_1–C_{1a} zostały zajęte przez napływową ludność kultury wielbarskiej[48]. Na ziemiach Białorusi tylko sporadycznie rejestrowane są egzemplarze innych wariantów typu Almgren 41. Fibula z grobu 21 z cmentarzyska w Brześciu-Tryszynie (Ryc. 4:2) należy do odmiany X1 – formy interregionalnej, która na terenie kultury wielbarskiej najliczniej występuje w strefach A–D, a w strefie E, czyli na prawobrzeżnym Mazowszu, Podlasiu i Lubelszczyźnie, notowana jest tylko sporadycznie[49]. Na cmentarzysku w Brześciu-Tryszynie zapinka ta mieści się w grupie najstarszych w strefie E zabytków wielbarskich, takich jak fibule typu Almgren 96, wazy grupy IV i situla grupy V, zdobiony przęślik z piaskowca, czy naczynia o cechach przeworskich – sugerują one, że nekropolę tę założyła wspólnota wielbarska, która dotarła tu jeszcze przed masową kolonizacją ziem Równiny Nadbużańskiej[50]. Z kolei fibula wariantu *Rzyszczewo* z Bobinki (Ryc. 4:14) może być postrzegana w kontekście innego zjawiska, także już notowanego na wschodniej peryferii dorzecza środkowego Bugu: napływu tu grup ludności wielbarskiej wywodzących się z różnych stref osadnictwa tej kultury w jej starszym etapie rozwojowym[51]. Śladem podobnych procesów jest też zapewne zapinka wariantu *Osie* odkryta na Polesiu w Lemâševìčach (Ryc. 4:15).

Trudna do wytłumaczenia jest natomiast koncentracja fibul odmiany X2 „z otworkami" z okolic Pińska. Możliwe, że wiąże się to z charakterem stanowisk – osad – na których je znaleziono. Możliwe też, że ludność wielbarska, która zajęła położone na skraju jej ekumeny Polesie Prypeckie, była na tyle oddalona od większych centrów produkcyjnych, że metalowe elementy stroju traktowała ze szczególną troską. Wymowne jest zresztą samo poleskie skupienie zapinek typu Almgren 41. Ich koncentracja przy ujściu Jasiołdy wzmacnia hipotezę, zgodnie z którą w fazie B_2/C_1–C_{1a} znaczącą, a być może główną rolę w przemieszczeniach ludności wielbarskiej w kierunku środkowego Polesia miał odgrywać szlak wodny prowadzący z północnego Podlasia wzdłuż Narwi i Jasiołdy. Jest to najkrótsza i najwygodniejsza droga prowadząca nad Prypeć, otwierająca też dalsze szlaki ruchu na południe – na Wołyń wzdłuż jej prawych dopływów, a także na wschód – w stronę środkowego Podnieprza[52].

Zupełnie inaczej rysuje się sytuacja w dorzeczu Niemna. Zapinka A.41 odmiany Z ze Starael'ni nawiązuje do tradycji ludności wielbarskiej zamieszkującej obszary przy ujściu Wisły. Jest ona najstarszym śladem wpływów wielbarskich w białoruskiej części dorzecza Niemna. W ciągu młodszego okresu wpływów rzymskich wpływy te stają się coraz intensywniejsze, osiągając maksimum u progu okresu wędrówek ludów[53].

ZAPINKI TYPU ALMGREN 41 Z TERENU BIAŁORUSI[54] (POR. RYC. 2)

Dorzecze Bugu

1. **Bobìnka**, Kamânecki raj., Brèsckaâ vobl., stan. 2 (biał. Бобінка, Камянецкі рай., Брэсцкая вобл.). Osada (?) kultury wielbarskiej na terenie Parku Narodowego „Puszcza Białowieska". Odkrycia przypadkowe (zbiory: Muzeum Przyrodnicze Parku Narodowego „Puszcza Białowieska" / biał. Музей прыроды Нацыянальнага Парка "Белавежская Пушча"): **a.** odmiana X2, wariant *Rzyszczewo*, uszkodzona (Ryc. 4:14); **b.** fragment, prawdopodobnie odmiany X2, silnie starty, nadtopiony (?) (Ryc. 4:13).
2. **Brześć-Tryszyn/Brèst-Tryšyn**, Brèsckaâ vobl., stan. 1 (biał. Брэст-Трышын, Брэсцкая вобл., г. Брэст). Cmentarzysko płaskie kultury wielbarskiej. Osiem zapinek z odkryć przypadkowych z 1959 roku (zbiory: Brzeskie Obwodowe Muzeum Krajoznawcze / biał. Брэсцкі абласны краязнаўчы музей) oraz z badań Û.V. Kuharenki w latach 1960–1963, 1965 i 1977 (zbiory: Państwowy Ermitaż w St. Petersburgu / ros. Государственный Эрмитаж в Санкт-Петербурге): **a.** grób zniszczony w 1959 roku: odmiana X2 (Ryc. 4:5; por. Û.V. Kuharenko 1980, 3, 45, tabl. XXVIII/I:b); **b.** grób 6 – być może odmiana X1, przepalona, zachowana częściowo (Ryc. 4:3; tamże, 6, tabl. VII/6:a); **c.** grób 7 – odmiana X2 (Ryc. 4:4; tamże, 7, tabl. VII/7:a); **d.** grób 12 – odmiana X2, dwa egz. (Ryc. 4:6.7; tamże, 8, tabl. IX/12:a. b); **e.** grób 21 – odmiana X1, uszkodzona, ślady przepalenia (Ryc. 4:2; tamże, 9, tabl. X/21:a); **f.** grób 24 – fragment, prawdopodobnie odmiany X2, nadtopiony (Ryc. 4:9; tamże, 10, tabl. XI/24:a); **g.** grób 61 – fragment odmiany X2, przepalony i zdeformowany (Ryc. 4:8; tamże, 20, tabl. XIX/61:b).
3. **Čarnaŭčycy**, Brèsckì raj., Brèsckaâ vobl. (biał. Чарнаўчыцы, Брэсцкі рай., Брэсцкай вобл.). Znal. luźne (zbiory: Edukacyjne Laboratorium Muzealnicze Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego[55] / biał. Вучэбная лабараторыя музейнай справы Беларускага Дзяржаўнага ўніверсітэта; Instytut Historii Narodowej Akademii Nauk Białorusi[56] / biał. Інстытут гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі): **a.** półwytwór odmiany X2 (Ryc. 1, 3:1); **b.** fragment odmiany X2, zdeformowany (Ryc. 3:2).

[47] J. Schuster 2006, 111, ryc. 12; M. Mączyńska 2011, 37, ryc. 13.
[48] V.G. Belâvec 2016a, 392–394, ryc. 2, tab. 1.
[49] J. Schuster 2006, 114, 115; M. Mączyńska 2011, ryc. 13, lista 3; B. Niezabitowska-Wiśniewska 2022, 362 – tam dalsza literatura).
[50] V.G. Belâvec 2007, 307–310; 2007b, 59, 67, 70; 2017b, 293.
[51] V.G. Belâvec 2007, 326–330; 2016a, 409–413.
[52] V.G. Belâvec 2016a, 394–396, 425–426, ryc. 3.
[53] V.G. Belâvec 2022.
[54] Wszystkie ze stopów miedzi.
[55] Niżej w skrócie: ELM.
[56] Niżej w skrócie: IH NANB.

4. **Čèrnì**, Brèscki raj., Brèsckaâ vobl. (biał. Чэрні, Брэсцкі рай., Брэсцкая вобл.). Osada (?) wielokulturowa z materiałami kultury wielbarskiej. Zapinka odkryta podczas badań powierzchniowych w 2006 roku (zbiory: IH NANB): fragment odmiany X.2, starty (Ryc. 4:12).
5. **Radasc'**, Kamânecki raj., Brèsckaâ vobl., stan. 2 (biał. Радасць, Камянецкі рай., Брэсцкая вобл.). Wielokulturowa osada z materiałami kultury wielbarskiej. Fragment zapinki odkryty w warstwie kulturowej podczas badań w 2016 roku (zbiory: IH NANB): fragment półwytworu odmiany X2 (Ryc. 4:1).
6. **Staŭpovìskì**, Kamânecki raj., Brèsckaâ vobl. (biał. Стаўповіскі, Камянецкі рай., Брэсцкая вобл.). Znal. luźne na terenie Parku Narodowego „Puszcza Białowieska" (zbiory: Muzeum Przyrodnicze Parku Narodowego „Puszcza Białowieska"): uszkodzona zapinka odmiany X2 (Ryc. 3:11).
7. **Voŭčyn**, Kamânecki raj., Brèsckaâ vobl. (biał. Воўчын, Камянецкі рай., Брэсцкая вобл.). Znal. luźne (zbiory: ELM): uszkodzona zapinka odmiany X2 (Ryc. 3:10).

Dorzecze Prypeci

8. **Lemâšèvìčy**, Pìnskì raj., Brèsckaâ vobl. (biał. Лемяшэвічы, Пінскі рай., Брэсцкая вобл.). Prawdopodobnie zniszczone cmentarzysko kultury wielbarskiej. Zapinka odkryta w warstwie kulturowej podczas badań wykopaliskowych w 1982 roku (zbiory IHNANB): fragment zapinki odmiany X2, wariantu *Osie* (Ryc. 4:15; V.G. Belâvec 2007, 332–333, ryc. 11:A).
9. **Masevìčy**, Pìnskì raj., Brèsckaâ vobl. (biał. Масевічы, Пінскі рай., Брэсцкая вобл.). Znal. luźne (zbiory: ELM): uszkodzona zapinka odmiany X2 (Ryc. 4:17).
10. **Merčycy**, Pìnskì raj., Brèsckaâ vobl. (biał. Мерчыцы, Пінскі рай., Брэсцкая вобл.). Stanowisko wielokulturowe z materiałami kultury wielbarskiej[57]. Znal. luźne (zbiory: ELM): odmiana X2 (Ryc. 4:16).
11. **Velâsnìca**, Pìnskì raj., Brèsckaâ vobl. (biał. Велясніца, Пінскі рай., Брэсцкая вобл.). Znal. luźne (zbiory: ELM): uszkodzona zapinka odmiany X2, wariantu *Osie* (Ryc. 4:18).

Dorzecze Niemna

12. **Staraelʼnâ**, Dzâtlaŭskì raj., Grodzenskaâ vobl. (biał. Стараельня, Дзятлаўскі рай., Гродзенская вобл.). Znal. luźne (zbiory: ELM): uszkodzona zapinka odmiany Z (Ryc. 4:19; V.G. Belâvec 2016b, 64, ryc. 5:2).

Dr Vadzìm Belâvec
Wydział Archeologii, Uniwersytet Warszawski
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
PL 00-927 Warszawa
v.bielavec@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-9507-4138

Received: 27.03.2023 / Revised: 28.04.2023 / Accepted: 11.05.2023

[57] Por. V.G. Belâvec 2017a.

LITERATURA

Almgren O. 1923: *Studien über Nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen*, Mannus-Bibliothek 32, Leipzig[2] [Curt Kabitzsch].

Andrzejowski J. 1994: *Zapinki o cechach mieszanych II i IV grupy Almgrena*, Barbaricum 3, Warszawa [IA UW], 87–129.

Andrzejowski J. 2018: *Jartypory-type brooches – traces of a 'living culture' or just a research construct?*, [w:] A. Michałowski, J. Schuster (red.), *Kulturkonzepte und konzipierte Kulturen. Aussagemöglichkeiten und Grenzen einer systematischen Erfassung archäologischer Funde des eisenzeitlichen Mittel- und Nordeuropas. Akten des Internationalen Colloquiums anlässlich des 100. Jahrestages des Erscheinens des Fundkataloges von Erich Blume im Jahr 1915. Puszczykowo 2015, 6.–9. Mai*, Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 23, Bonn [Dr. Rudolf Habelt], 99–127.

Andrzejowski J. 2020: *The Eastern Zone of the Przeworsk Culture – and what it comprehends*, AAC LV, 9–38.

Belâvec V.G. 2004: В. Белявец, *Беларускае Заходняе Палессе ў перыяд правінцыйнарымскіх уплываў – стан і перспектывы даследаванняў*, [w:] A. Kośko, A. Kalečyc (red.), *Wspólnota dziedzictwa kulturowego ziem Białorusi i Polski*, Warszawa [Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego], 227–265.

Belâvec V.G. 2007: В.Г. Белевец, *К изучению памятников вельбарской культуры в Беларуси*, [w:] M. Fudziński, H. Paner (red.), *Nowe materiały i interpretacje: stan dyskusji na temat kultury wielbarskiej,* Gdańsk [MAG], 293–344.

Belâvec V.G. 2016a: В.Г. Белявец, *Насельніцтва вельбарскай культуры ў гісторыка-культурным развіцці зямель Беларусі рубяжу II/III – пачатку V ст. н.э.*, [w:] О.Н. Левко, В.Г. Белевец (red.)., *Славяне на территории Беларуси в догосударственный период*, tom 1, Минск [Беларуская Навука], 384–450.

Belâvec V.G. 2016b: V. Beljavec, *Zapinki grup III i IV O. Almgrena na Białorusi*, [w:] A. Jarzec, W. Nowakowski, A. Szela (red.), *Pogranicze trzech światów – Mazowsze u schyłku starożytności*, Światowit Suppl. Series P: Prehistory and Middle Ages XVII, Warszawa [IA UW], 52–88.

Belâvec V.G. 017a: В.Г. Белевец, *Результаты разведочных работ на поселении Мерчицы 2 и перспективы изучения памятников римского времени и эпохи Великого переселения народов в Белорусском Полесье*, [w:] В.Е. Родинкова, О.С. Румянцева (red.), *Европа от Латена до Средневековья: варварский мир и рождение славянских культур. 60-летию А.М. Обломского*, Раннеславянский мир 19, Москва [Институт Археологи, Российская Академия Наук], 249–261.

Belâvec V.G. 2017b: V. Belavec, *O elementach przeworskich w materiałach z cmentarzyska w Brześciu-Tryszynie (Брэст-Трышын) na przykładzie naczyń z wybranych*

grobów, [w:] J. Andrzejowski *et alii* (red.), *Orbis Barbarorum. Studia ad archaeologiam germanorum et baltorum temporibus Imperii Romani pertinentia Adalberto Nowakowski dedicata*, Monumenta Archaeologica Barbarica. Series Gemina VI, Warszawa-Schleswig [IA UW / ZBSA / FMAB], 293–307.

Belâvec V.G. 2022: В.Г. Белявец, *Рэчы вельбарскага паходжання ў зборах Гродзенскага дзяржаўнага гісторыка-археалагічнага музея*, [w:] А.У. Ціхаміраў, А.Д. Гаршкоў (red.), *Labor omnia vincit. Праца заўсёды перамагае: матэрыяльная культура ў гістарычным кантэксце. Праблемы вывучэння і захавання. Матэрыялы навуковай канферэнцыі*, Гродна [Гродзенскі дзяржаўны універсітэт імя Янкі Купалы], 3–14.

Cieśliński A., Rau A. 2017: *Ermland und Oberland in der späten römischen Kaiserzeit und frühen Völkerwanderungszeit im Licht neuer Erwerbengen des Museums für Ermland und Masuren in Olsztyn*, [w:] J. Andrzejowski *et alii* (red.), *Orbis Barbarorum. Studia ad archaeologiam germanorum et baltorum temporibus Imperii Romani pertinentia Adalberto Nowakowski dedicata*, Monumenta Archaeologica Barbarica. Series Gemina VI, Warszawa-Schleswig [IA UW / ZBSA / FMAB], 327–342.

Cociş S., Bârcă V. 2013: *The workshops and production of "sarmatian" brooches (Almgren group VII, series I)*, „Dacia" NS LVII, 161–175.

Godłowski K. 1972: *Fromborski skarb z okresu wędrówek ludów*, „Komentarze Fromborskie" 4, 57–69.

Godłowski K. 1974: *Chronologia okresu późnorzymskiego i wczesnego okresu wędrówek ludów w Polsce północno-wschodniej*, RB XII, 9–109.

Gorohovskij E.L. 1988: Е.Л. Гороховский, *Хронология черняховских могильников лесостепной Украины*, [w:] В.Д. Баран (red.), *Труды V Международного конгресса археологов-славистов*, tom 4, Киев [Наукова думка], 34–46.

Iov O.V. 2008: О.В., Иов, *Отчёт об археологических исследованиях в 2007 г. в Брестском, Кобринском, Пинском раёнах Брестской облати и Калинковичском районе Гомельской области*, mps (Архіў археалагічнай навуковай дакументацыі ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі», Мінск, nr 2390).

Kokowski A. 1995: *Grupa masłomęcka. Z badań nad przemianami kultury Gotów w młodszym okresie rzymskim,* Lublin [UMCS].

Kuharenko Û.V. 1980: Ю.В. Кухаренко, *Могильник Брест-Тришин*, Москва [Наука].

Mączyńska M. 2006: *Uwagi o niektórych typach zapinek II grupy serii wschodniej Oscara Almgrena*, WA LVIII, 159–184.

Mączyńska M. 2011: *Der frühvölkerwanderungszeitliche Hortfund aus* Łubiana*, Kreis Kościerzyna (Pommern)*, Ber RGK 90 (2009), 7–481.

Mączyńska M. 2019: *Die Stufen C3 und D1 in der Wielbark-Kultur – ein Trennungsversuch*, [w:] R. Annaert (red.), *Early medieval waterscapes. Risks and opportunities for (im)material cultural exchange*, Neue Studien zur Sachsenforschung 8, Brauschweig [Uwe Krebs], 207–220.

Mączyńska M. 2020: *The Southern Baltic Region,* [w:] A. Bursche, J. Hines, A. Zapolska (red.), *The Migration Period between the Oder and the Vistula 1, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, 59,* Leiden-Boston [Brill], 434–466.

Mączyńska M., Rudnicka D. 1998: *Uwagi wstępne o skarbie z okresu rzymskiego z Łubianej, woj. gdańskie*, [w:] J. Kolendo (red.), *Nowe znaleziska importów rzymskich z ziem Polski I*, CRFB Polen, Suppl. 1 Warszawa [IA UW], 41–51.

Natuniewicz-Sekuła M. 2020: *Złotnictwo społeczności kultury wielbarskiej ze szczególnym uwzględnieniem wybranych zabytków z cmentarzyska w Weklicach*, Warszawa [IAE PAN].

Niezabitowska-Wiśniewska B. 2021: *Zapinki 8 serii V grupy Oscara Almgrena z Lubelszczyzny*, [w:] A. Michałowski *et alii* (red.), *Ze świata dawnych barbarzyńców. Studia pradziejowe i wczesnodziejowe. Księga dedykowana Profesorowi Henrykowi Machajewskiemu z okazji 70. urodzin i 50 lat pracy archeologicznej*, Seria Archeologia 60, Poznań [Wydawnictwo Naukowe UAM], 277–300.

Niezabitowska-Wiśniewska B. 2022: *Młodszy okres przedrzymski, rzymski i wędrówek ludów – materiały do dziejów Kotliny Hrubieszowskiej / Late pre-Roman, Roman and Migration periods – materials for the history of the Hrubieszów Basin*, [w:] B. Niezabitowska-Wiśniewska, A. Hyrchała, B. Bartecki (red.), *Odkryte. Odzyskane. Ocalone. Kolekcja zabytków z młodszego okresu przedrzymskiego, okresu rzymskiego i wędrówek ludów ze zbiorów Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie / Unearthed. Recovered. Saved. A collection of late pre-Roman, Roman and Migration period artefacts from the Rev. Stanisław Staszic Museum in Hrubieszów*, Hrubieszów [Muzeum w Hrubieszowie], 24–452.

Nowakowski W. 1996: *Das Samland in der römischen Kaiserzeit und seine Verbindungen mit dem römischen Reich und der barbarischen Welt*, *Veröffentlichung des Vorgeschichtlichen Seminars Marburg*, Sonderbd. 10, Marburg-Warszawa [AS Druk].

Olędzki M. 1998: *Rollenkappenfibeln der östlichen Hauptserie O. Almgren 37-41 und die Varianten Fig. 42-43*, [w:] *100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren. Internationale Arbeitstagung 25.–28. Mai 1997 in Klein Machnow, Land Brandenburg*, Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg 5, Wunsdorf [druk 2002; Brandenburgisches Landesmuseum für Ur- und Frühgeschichte], 67–84.

Peiser F.E., Kemke H. 1914: *Der Depotfund von Frauenburg*, Prussia 23/I (1905–1909), 58–79.

Prochowicz R. 2014: *Naprawiane zapinki kapturkowe z cmentarzysk kultury wielbarskiej w Szelkowie Nowym, pow. makowski*, [w:] J. Andrzejowski (red.), *In medio Poloniae barbaricae. Agnieszka Urbaniak in memoriam*, Monumenta Archaeologica Barbarica. Series Gemina III, Warszawa [FMAB], 191–196.

Schuster J. 2006: *O późnych zapinkach kapturkowych (A II 41)*, WA LVIII, 101–120.

Schmidt A. 1902: *Das Graberfeld von Warmhof bei Mewe, Reg.-Bez. Marienwerder (W.-Pr.)*, „Zeitschrift fur Ethnologie" 34, 97–160.

Strobin J. 2021: *Analiza technologiczna wybranych zabytków ze stopów miedzi i srebra z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Babim Dole-Borczu, stan. 2*, [w:] M. Mączyńska, I. Jakubczyk, A. Urbaniak, *Babi Dół-Borcz. Cmentarzysko kultury wielbarskiej z kręgami kamiennymi i kurhanami na Pomorzu*, Monumenta Archaeologica Barbarica. Series Gemina IX, Warszawa-Gdańsk [WA UW / FMAB / MAG], 116–127.

Szter I., Wiśniewska A., Woźniak M. 2018: *Zapinka Almgren 172 z Wąsosza, w powiecie grajewskim, na tle innych fibul tego typu z obszaru kultury wielbarskiej i zachodniobałtyjskiego kręgu kulturowego* [w:] S. Wadyl, M. Karczewski, M. Hoffmann (red.), *Materiały do Archeologii Warmii i Mazur, tom 2*, Warszawa-Białystok-Olsztyn [IA UW / Uniwersytet w Białymstoku / Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie], 153–192.

Szter I., Zapolska A. 2020: *Der Hortfund von Frauenburg, Kr. Braunsberg. Germanen und Balten in der Völkerwanderungszeit*, [w:] G. Uelsberg, M. Wemhoff (red.), *Germanen. Eine archäologische Bestandsaufnahme*, Darmstadt [wbg Theiss], 361–367.

Szela A. 2018: *Kuczbork-Osada. Nekropola z pogranicza starożytnych światów*, Światowit Suppl. Series P: Prehistory and Middle Age XXI, Warszawa [IA UW].

Tejral J. 2006: *Die germanische Gießereiwerkstatt in Pasohlávky (Bez. Břeclav). Ein Beitrag zur Frage der Fernhandels- und Kulturbeziehungen nach den Markomannenkriegen*, PA XCVII, 133–170.

Wołągiewicz R. 1993: *Ceramika kultury wielbarskiej między Bałtykiem a Morzem Czarnym*, Szczecin [Muzeum Narodowe w Szczecinie].

Woźniak M. 2016: *Grób 884 z cmentarzyska kultury przeworskiej i wielbarskiej w Kleszewie, pow. pułtuski* [w:] A. Jarzec, W. Nowakowski, A. Szela (red.), *Pogranicze trzech światów – Mazowsze u schyłku starożytności*, Światowit Suppl. Series P: Prehistory and Middle Ages XVII, Warszawa [IA UW], 189–209.

Woźniak M. 2021: *Kleszewo. Cmentarzysko kultur przeworskiej i wielbarskiej na połnocnym Mazowszu. Część 1: Katalog*, Monumenta Archaeologica Barbarica. Series Gemina X/1, Pruszków-Warszawa [MSHM / FMAB / WA UW].

A Cast from Čarnaŭčycy and Brooches of Almgren type 41 from Belarus

Summary

In 2019, the Belarusian State University (Minsk) received a cast of a brooch of O. Almgren type 41, variant X2 as distinguished by J. Schuster (Fig. 1, 3:1). It comes from a Wielbark Culture settlement located near the village of Čarnaŭčycy/Чарнаўчыцы (English transcription: Charnawchytsy) in western Belarus (Fig. 2), dated to phases B2/C1–C1a – C3 (D?) (Fig. 3:2–7). The half-finished piece made of copper alloy, weighing 18.78 g, was made using the lost-wax technique and was abandoned due to casting defects. Earlier, in 2016, a fragment of a failed cast of an Almgren 41 brooch (Fig. 4:2) was discovered at the nearby Radasc'/Радасць (Radasts'). Both finds attest to the local manufacture of fibulae of this type on the eastern fringes of Prybuzhskaya Plain during phase B2/C1–C1a, when it was occupied by the people of the Wielbark Culture. Fourteen brooches of Almgren type 41, intact or partially preserved, are known from six sites in the region, with no less than 11 of them representing variant X2. Four more brooches of this variant come from Polesie (Fig. 2:8–11). Among them are two specimens of rare designs: a fibula of the *Rzyszczewo* variant from Bobìnka/Бобінка (Fig. 4:14) and a brooch of the *Osie* variant from Lemâšèvìčy/Лемяшэвічы (Lyemyashevichy) (Fig. 4:15). They provide a further argument to support the thesis that southwestern Belarus was settled by migrant groups originating from different settlement zones of the Wielbark Culture at an early stage of its development.

The abundance of Almgren 41 brooches in the Bug River basin, as well as the finds of half-finished artefacts of this type, showcase the exceptionally important role of this river as a travel route during the migration of the Wielbark Culture groups to the south. Also, worthy of consideration is the concentration of finds of brooches of this type at the confluence of the Pripyat River and its great left tributary, the Yaselda River. It is likely that they are traces of another travel route, leading from Polish Podlachia along the Narew and Yaselda rivers towards the Pripyat River and on to Volhynia. A brooch of variant Z from Starael'nia/Страельня (Starayel'nya), discovered in the Nemunas River basin (Figs. 2:12, 4:19), should be considered evidence of contacts between the local population and the population of the Wielbark Culture that inhabited the lands by the Lower Vistula River in phase B2/C1–C1a.

Translation: Kinga Brzezińska

WYKAZ SKRÓTÓW TYTUŁÓW CZASOPISM I WYDAWNICTW WIELOTOMOWYCH

ABBREVIATIONS OF PERIODICALS' AND SERIAL PUBLICATIONS' TITLES

AAC	– „Acta Archaeologica Carpathica", Kraków
AAHung.	– „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae", Budapest
AFB	– „Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsichen Bodendenkmalpflege", Berlin (Stuttgart)
Amtl. Ber.	– „Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturgeschichtlichen, vorgeschichtlichen und volkskundlichen Sammlungen des Westpreußischen Provinzial-Museums für das Jahr...", (później: „Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturhistorischen, archaeologischen und ethnologischen Sammlungen des Westpreußischen Provinzial-Museums für das Jahr..." oraz „Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturgeschichtlichen, vorgeschichtlichen und volkskundlichen Sammlungen des Westpreußischen Provinzial-Museums für das Jahr..."), Danzig
APolski	– „Archeologia Polski", Warszawa
APS	– „Archeologia Polski Środkowowschodniej", Lublin (wcześniej: Lublin-Chełm-Zamość)
AR	– „Archeologické rozhledy", Praha
B.A.R. Int. Series	– British Archaeological Reports, International Series, Oxford [BAR Publishing]
BerRGK	– „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission", Frankfurt a.M.-Berlin
BJahr.	– „Bonner Jahbücher", Köln/Bonn
BMJ	– „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern", Lübstorf (wcześniej: „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg. Jahrbuch ...", Schwerin/Rostock/Berlin)
CRFB	– Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum
FAP	– „Fontes Archaeologici Posnanienses" (wcześniej: „Fontes Praehistorici"), Poznań
Inf.Arch.	– „Informator Archeologiczny. Badania rok ...", Warszawa
InvArch.	– „Inventaria Archaeologica, Pologne", Warszawa-Łódź
JmV	– „Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte", Halle/Saale
JRGZM	– „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz", Mainz
KHKM	– „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", Warszawa
KSIA	– Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР, Москва
MIA	– Материалы и исследования по археологии СССР, Москва
MatArch.	– „Materiały Archeologiczne", Kraków
MS	– „Materiały Starożytne", Warszawa
MSiW	– „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne", Warszawa
MSROA	– „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego", Rzeszów-Krosno-Sandomierz-Tarnów (-Przemyśl/Tarnobrzeg)
MZP	– „Materiały Zachodniopomorskie", Szczecin
PA	– „Památky archeologické" (wcześniej: „Památky archeologické a místopisné"), Praha
PArch.	– „Przegląd Archeologiczny", Poznań
PMMAE	– „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna", Łódź
PomAnt	– „Pomorania Antiqua", Gdańsk
Prahistoria ziem polskich	– *Prahistoria ziem polskich*, tom I: *Paleolit i mezolit* (red. W. Chmielewski, W. Hensel), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975; tom II: *Neolit* (red. W. Hensel, T. Wiślański), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom III: *Wczesna epoka brązu* (red. A. Gardawski, J. Kowalczyk), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978; tom IV: *Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego* (red. J. Dąbrowski, Z. Rajewski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom V: *Późny okres lateński i okres rzymski* (red. J. Wielowiejski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1981 [Ossolineum]
Prussia	– „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia" (później: „Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde"), Königsberg.
PZ	– „Praehistorische Zeitschrift", Berlin-New York
RArch.	– „Recherches Archéologiques", Kraków
RB	– „Rocznik Białostocki", Białystok
RGA	– Reallexikon der Germanischen Altertumskunde: 1. edycja: J. Hoops (wyd.), tomy 1–4 (K.J. Trübner, Straßburg 1911–1919), 2. edycja: H. Jankuhn, H. Beck i in. (wyd.), tomy 1–35 (Walter de Gruyter/De Gruyter, Berlin-New York 1973–2007).
RO	– „Rocznik Olsztyński", Olsztyn
RosArh.	– „Российская археология", Москва
SJahr.	– „Saalburg Jahrbuch", Berlin-New York
SlA	– „Slovenská archeológia", Bratislava
SovArh.	– „Советская археология", Москва
SprArch.	– „Sprawozdania Archeologiczne", Kraków

SprPMA	– „Sprawozdania P.M.A.", Warszawa
WA	– „Wiadomości Archeologiczne", „Wiadomości Archeologiczne. Spostrzeżenia lat ostatnich w dziedzinie starożytności krajowych. Czasy przedhistoryczne" (I–IV – 1873–1882); „Wiadomości Archeologiczne. Organ Państwowego Grona Konserwatorów Zabytków Przedhistorycznych" (V–IX – 1920–1925); „Wiadomości Archeologiczne. Organ Państwowego Muzeum Archeologicznego" (X–XXII – 1929–1955); „Wiadomości Archeologiczne" (XXIII–XXXI – 1956–1966), „Wiadomości Archeologiczne. Organ Muzealnictwa i Konserwatorstwa Archeologicznego" (XXXII–LV – 1966–2001); „Wiadomości Archeologiczne" (od LVI – 2002), Warszawa
ZfE	– „Zeitschrift für Ethnologie", Berlin
ZNUJ	– „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego", Kraków
ZOW	– „Z otchłani wieków", Warszawa

WYKAZ SKRÓTÓW NAZW WYDAWNICTW
ABBREVIATIONS OF PUBLISHING HOUSES NAMES

FBAPKJ	– Fundacja Badań Archeologicznych imienia Profesora Konrada Jażdżewskiego (Łódź)
FMAB	– Fundacja Monumenta Archaeologica Barbarica (Warszawa)
FPIAUW	– Fundacja Przyjaciół Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego (Warszawa)
IAE PAN	– Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk (Warszawa)
IA UG	– Instytut Archeologii Uniwersytetu Gdańskiego (Gdańsk)
IA UJ	– Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego (Kraków)
IA UŁ	– Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego (Łódź)
IA UMCS	– Instytut Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej (Lublin)
IA UW	– Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego (Warszawa)
MAE	– Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi (Łódź)
MAG	– Muzeum Archeologiczne w Gdańsku (Gdańsk)
MAK	– Muzeum Archeologiczne w Krakowie (Kraków)
MfVF	– Museum für Vor- und Frühgeschichte, Staatliche Museen zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz (Berlin)
MKiDN	– Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego (Warszawa)
MSHM	– Muzeum Starożytnego Hutnictwa Mazowieckiego im. Stefana Woydy (Pruszków)
OODA	– Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego (Warszawa)
Ossolineum	– Wydawnictwo Ossolineum (Wrocław), dawn. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich. Wydawnictwo (w latach 1953–1990 – wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk)
PAU	– Polska Akademia Umiejętności (Kraków)
PMA	– Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie (Warszawa)
PWN	– Państwowe Wydawnictwo Naukowe (Warszawa)
RGZM	– Römisch-Germanische Zentralmuseum (Mainz)
SNAP	– Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich
UJ	– Uniwersytet Jagielloński (Kraków)
UŁ	– Uniwersytet Łódzki (Łódź)
UAM	– Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu (Poznań)
UMCS	– Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej (Lublin)
UW	– Uniwersytet Warszawski (Warszawa)
WA UW	– Wydział Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego (Warszawa)
ZBSA	– Zentrum für Baltische und Skandinavische Archäologie (LEIZA-ZBSA) (Schleswig), dawn. Zentrum für Baltische und Skandinavische Archäologie – Stiftung Schleswig-Holsteinische Landesmuseen Schloss Gottorf

Sprzedaż / Retail:
Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa

Sprzedaż wysyłkowa / Mail order:
tel./phone: +48 22 5044 899
e-mail: wydawnictwapma@pma.pl

Państwowe Muzeum Archeologiczne. Warszawa 2023. Wydanie I. Nakład 350 egz.

Druk i oprawa: Bis-ART Drukarnia Krystyna Białaszewska, ul. Kielecka 39/5, 02-530 Warszawa